

Постановка проблеми. Підвищена агресивність дітей є однією з найбільш поширених проблем підліткового віку. Особливості її проявів турбують не тільки педагогів, але й батьків.

Зазвичай із засвоєнням правил і норм поведінки безпосередні прояви дитячої агресивності поступаються місцем просоціальним формам поведінки. Однак, у певній категорії дітей агресія як стійка форма поведінки не тільки зберігається, але й розвивається, трансформуючись у стійку властивість особистості. В результаті знижується і потенціал дитини, звужується сфера її повноцінного спілкування, деформується особистісний розвиток. Поведінка агресивної дитини створює велику кількість проблем не тільки для вузького і широкого оточення, але й для самої особи. Важливо зрозуміти причини такої поведінки або детермінанти агресивності та умови її формування.

Аналіз попередніх досліджень, публікацій. Р. Берон і Д. Річардсон у своїй фундаментальній праці «Агресія» виокремлюють чотири основні детермінанти агресії: соціальні, зовнішні, індивідуальні й біологічні [2].

Значущість соціальних детермінант обумовлена тим, що сама агресія не виникає в соціальному вакуумі. Р. Берон і Д. Річардсон вважають, що агресивні вчинки можуть бути спровоковані присутністю і діями інших людей із соціального оточення. Серед соціальних детермінант агресії провідне місце належить фрустрації, яка блокує розгортання цілеспрямованої поведінки, яка могла б послужити противагою фізичним і вербальним провокаціям, характеристикам об'єкта агресії.

Однак агресію породжують не тільки слова і вчинки інших людей. Вона може стати наслідком впливу особливостей середовища або ситуації проживання, які підвищують імовірність агресії. Ними можуть стати параметри фізичного середовища, що створюють дискомфортні умови, - спека, галас, тіснява, несвіже повітря, а також вплив засобів масової інформації і, перш за все, кіно і телебачення.

На думку вищезгаданих авторів, ключова роль у розвитку агресивності належить індивідуальним, особистісним детермінантам. Під ними розуміються «стійкі риси характеру і схильності». Перелік особистісних якостей, що наводять Р. Берон і Д. Річардсон, дуже різноманітний - від емоційної чутливості і тривожності до установок, ціннісних орієнтацій і самосвідомості особистості. Не зважаючи на те, що немає єдиного рішення щодо переважаючої важливості особистісних, соціальних чи ситуаційних факторів виникнення агресії, у психолого-педагогічній літературі [1,2,3] підкреслюється роль індивідуальних детермінант агресії в дитячому та підлітковому віці. Тому так важливо більш докладно зупинитися саме на цьому, індивідуально - особистісному аспекті виникнення і розвитку агресії.

Мета статті. Виявити відмінність у сутності понять «агресивність» і «агресивна поведінка»; з'ясувати особливості особистості підлітків зі стійкими формами агресивної поведінки; визначити чинники формування агресивних форм поведінки.

Виклад основного матеріалу. Науковий інтерес до проблем агресивності в останні роки суттєво зріс. Проблема агресивності і агресивної поведінки особистості є предметом дослідження різних напрямів науки: філософії, психології, педагогіки, медицини, юриспруденції. Вивчення індивідуальних проявів агресивності дозволяє розробити програми перевиховання агресивних підлітків та корекції їх агресивної поведінки. Проблема агресивності особистості в психологічній літературі розглядається в межах існуючих концептуальних напрямів теорій особистості. Їх відмінності змушують дослідників по-різному підходити до питання класифікації основних теоретичних підходів щодо вивчення агресії. Так, Л.М. Семенюк основні підходи до феномену агресії визначає як психоаналітичний, етологічний, фрустраційний і біхевіористичний. А.О. Реан пропонує більш широку класифікацію, виокремлюючи два полярні підходи: етико-гуманістичний і еволюційно-генетичний. Існування таких різноманітних підходів, з позицій яких сьогодні вивчається агресивність, дозволяє припустити існування певних протиріч і розходжень у поглядах учених на її природу, що свідчить про необхідність аналізу змісту різних видів агресивної поведінки підлітків [3].

Ученими пропонуються різні підходи до визначення сутності агресивної поведінки, її психологічних механізмів. Враховуючи різноманітність трактувань цього явища, сутність агресивності у більш загальному плані можна розуміти як цілеспрямоване нанесення фізичної чи психічної шкоди іншій особі. Е. Фромм визначає агресію більш широко - як нанесення шкоди не тільки людині чи тварині, але й будь-якому неживому предмету. Психологи підкреслюють відмінність у поняттях «агресія» і «агресивність». Агресивність - це властивість особистості, яка виражається у готовності до агресії, а також схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу. В зв'язку з цим, можна говорити про агресивне сприйняття і агресивну інтерпретацію як про стійкі для деяких людей особливості світосприйняття і світогляду взагалі.

Р. Берон і Д. Річардсон вважають, що агресивна поведінка - «це будь-яка форма поведінки, націленої на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого з собою поводження» [2, с.30]. Зазначимо, що автори підкреслюють при цьому не емоційний чи мотиваційний, а саме поведінковий аспект прояву агресії.

Поведінка кожної конкретної людини визначається не тільки ситуацією, в якій вона знаходиться, людьми, з якими вона взаємодіє, але й її індивідуальними особливостями. Саме вони характеризують її в контексті психологічних властивостей, знаючи які, можна спрогнозувати можливу поведінку. Водночас, не можна не зважати на те, що самі по собі якості - це тільки можливості, передумови тої чи іншої дії або вчинку. Зрештою, рішення щодо конкретного вчинку завжди залишається за людиною. З цього погляду, на агресивність як стійку якість особистості треба розуміти як передумову можливої агресивної поведінки. Можна погодитися з А. О. Реаном, який вважає, що не за будь-якою агресивною поведінкою стоїть агресивна особистість, так само як не кожна агресивна особистість повинна обов'язково демонструвати агресивну поведінку [3].

Отже, якщо агресивна поведінка і агресивність - це різні, хоча і пов'язані між собою поняття, то і природа їх повинна бути різною.

Факт агресивної поведінки - це завжди цілісний акт, що вимагає прояву цілісності на рівні всієї людини. Тобто, природа агресивних форм поведінки полягає не в окремих психологічних утвореннях, якостях або властивостях, а є складовою єдиної структурно організованої та цілісної системи людини. Оскільки агресивна поведінка - це, перш за все, цілеспрямована і зумисна поведінка, тобто свідомі дії людини, то провідна роль в її організації належить таким особистісним утворенням, які характеризують систему установок і цінностей особистості, рівень сформованості її самосвідомості. Іншими словами, людину, яка демонструє стійку агресивну поведінку повинні відрізняти специфічний набір установок і ціннісних орієнтацій, специфічна структура самосвідомості.

Дослідження науковця І.О. Горькової свідчать про те, що ані окремі психологічні властивості особистості, ані емпатійні якості, ні екстернально-інтернальні способи поведінки, ані ціннісні орієнтації, взяті окремо, у відриві один від одного, не відрізняють девіантних підлітків, які активно проявляють агресивні форми поведінки, від їх законослухняних однолітків [4]. І тільки на рівні структурного аналізу перерахованих параметрів виявляються розходження між ними. Найбільш значущі відмінності виявляються на рівні сформованості, тобто структурованості та інтегрованості, параметрів самосвідомості особистості, своєрідного інтегратора всіх індивідних, суб'єктивних і особистісних властивостей підлітка, регулятора його поведінки. Наприклад, якщо в групі законослухняних підлітків у кожної особистості всі основні складові самосвідомості тісно пов'язані між собою, то в групі девіантів - тільки частина з них. По-друге, в структурі самосвідомості девіантів слабо розвинені такі її параметри, як Я-актуальне і Я-ідеальне: дуже мало зв'язків з особистісними та поведінковими параметрами. Проте в них інтенсивно, ніж у групі законослухняних підлітків, представлені зв'язки особистісних і поведінкових параметрів з такими складовими самосвідомості, як порівняльна і потенційна самооцінка. Перша відображає суб'єктивні уявлення підлітка про власну значущість (цінність) з боку оточуючих, а друга - його можливі досягнення в майбутньому. Таким чином, девіантні підлітки ніби ігнорують своє справжнє «Я», для них неактуальним є ідеальне «Я». Їх уявлення про себе пов'язані з оцінкою себе в майбутньому і думкою однолітків. У цьому зв'язку стає зрозумілим високий рівень їх конформності. Законослухняні підлітки виразно демонструють протилежні тенденції. Вони більшою мірою спираються на сучасне уявлення про себе, ніж у майбутньому, для них високою є роль ідеального «Я». Якісний зміст актуального «Я» законослухняних підлітків узгоджується з їх оцінкою себе в майбутньому, чого немає в групі девіантів. Все вищесказане дозволяє говорити про деформації самосвідомості девіантів, що відповідним чином позначається на їх поведінці.

Агресивні форми поведінки в значній мірі обумовлені деформованою структурою самосвідомості девіантних підлітків. Зокрема, це стосується образу ідеального «Я» (однієї зі складових самосвідомості), а саме: його зміст значно відрізняється від об'єктивної характеристики. У цій же групі підлітків параметри самосвідомості тісно пов'язані з агресивними формами поведінки: за даними факторного аналізу, показники агресивної поведінки разом з особистісними характеристиками і параметрами самосвідомості утворюють два перших, найбільш інформативних фактори. У законослухняних підлітків параметри агресивної поведінки ввійшли до складу останнього, найменш значущого фактору і пов'язані переважно з типами акцентуації характеру, а не з властивостями особистості і, тим більше, параметрами самосвідомості.

В цілому, рівень структурованості та інтегрованості особистісних показників з параметрами самосвідомості в групі девіантів значно нижче, ніж у групі законослухняних. Таким чином, витоки агресивної поведінки потрібно шукати в рівні сформованості особистості людини і, насамперед, - її самосвідомості.

Першим, хто зробив спробу довести існування причинно-наслідкових зв'язків між такими індивідуально - особистісними факторами, як локус контролю і рівень самоповаги та агресивна поведінка, американського психолога Г. Кеплана. У своїй теорії девіантної поведінки він показав, що оскільки кожна людина прагне до позитивного образу «Я», низька самооцінка переживається як неприємний стан, а прийняття себе асоціюється зі звільненням від травмуючих переживань. Це спонукає людей чинити так, щоб зменшувати суб'єктивну ймовірність самоприниження і підвищувати суб'єктивну ймовірність прийняття себе. Люди, які сильніше інших страждають від самозвинувачення, відчувають велику потребу в тому, щоб своєю поведінкою змінити цей стан. Тому людей, які загалом приймають себе, завжди значно більше, ніж таких, що відкидають себе, схильних до самоприниження [1].

Занижена самооцінка статистично пов'язана у юнаків практично з усіма видами девіантної поведінки - нечесністю, приналежністю до злочинних груп, здійсненням правопорушень, вживанням наркотиків, пияцтвом, агресивною, суїцидальною поведінкою [1].

Таким чином, виникає замкнене коло: занижена самооцінка впливає на особистість до девіантних проявів, а девіантна поведінка впливає на зниження рівня самоповаги, тому що підліток мимоволі засвоює і поділяє негативне ставлення суспільства до своїх учинків, а тим самим - до себе.

Отже, низька самооцінка спонукає молодих людей до ненормативної поведінки. Беручи участь в антисоціальних групах та їх діях, підлітки намагаються тим самим підвищити свій психологічний статус, знайти такі способи самоствердження, які дозволять реалізувати основні прагнення девіантної особистості: привернути до себе увагу однолітків; отримати бажаний результат; бути головним; відчувати особисту захищеність і мати можливість помститися «ворогам»; принизити іншого з метою підкреслення своєї переваги.

Не можна забувати про біологічні детермінанти агресивності, витоки якої знаходяться на рівні нейродинамічних і психодинамічних якостей, темпераменту і деяких видів акцентуації характеру. До них можна віднести емоційну чутливість і дратівливість, рівень тривожності, деякі емоції, що входять у так званий комплекс ворожості - гнів, огиду і презирство, а також емоцію страху. Сукупна дія цих характеристик зумовлює готовність людини до агресивних дій.

З'ясування відмінностей агресивності та агресивної поведінки дозволяє уточнити місце кожної у процесі розвитку дитини. Оскільки прояви агресивності переважно є наслідком генетично обумовлених нейродинамічного і психодинамічного рівнів у структурі людини, тому ранній дошкільний, молодший шкільний і молодший підлітковий періоди - це час максимального прояву цієї якості. Максимального тому, що агресивність виявляє себе спонтанно, мимовільно, оскільки механізми контролю та самоконтролю розвинені недостатньо. Таким чином, дитячий і почасті підлітковий періоди - це час, коли у переважаючій більшості ситуацій виявляється агресивність, але не агресивна поведінка.

За умов формування і розвитку особистості, зокрема її самосвідомості, агресивність стає все більш контрольованим параметром. Така динаміка становлення агресивних форм поведінки, насамперед, свідчить про те, що:

- 1) агресія не є неминучим атрибутом поведінки;
- 2) над агресією може бути встановлений контроль;
- 3) існують конкретні механізми, що відповідають за цей контроль.

Такими механізмами контролю над агресією слугують - рівень розвитку особистості в цілому, а також рівень розвитку самосвідомості особистості. Впливаючи на процес її формування, створюючи умови для її оптимального розвитку, ми тим самим запобігаємо появі свідомих форм агресивної поведінки. Саме тому стає важливим з'ясування умов, що впливають на формування поведінки людини.

Узагальнюючи численні дані з цієї проблеми, можна виокремити три основні чинники формування агресивних форм поведінки:

1. Сім'я як фактор агресивної поведінки. Свої перші знання про моделі агресивної поведінки діти набувають у сім'ї. Р. Берон і Д. Річардсон відзначають, що сім'я може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки і забезпечувати її підкріплення. У сім'ї відбувається перший етап соціалізації дитини саме там вона може засвоювати уроки агресивної поведінки.

На формування агресивних форм поведінки, по-перше, впливає характер сімейних взаємовідносин. Так, постійні сварки і скандали відзначалися в 39 % сімей підлітків - правопорушників, бійки між батьками - в 24 % сімей, постійна ворожнеча між подружжям - у 12 %. На конфліктні стосунки в сім'ї як джерело негативних переживань указують 56 % хлопчиків і 78 % дівчаток з групи важких підлітків і 47 % хлопчиків і 18 % дівчаток з групи благополучних.

По-друге, на засвоєння агресивних способів взаємодії з оточуючими впливає стиль сімейного керівництва. Практичний інтерес представляють дані щодо кореляції агресивної поведінки і покарань, які використовували батьки. Часті і невинувато жорстокі покарання провокують дітей до агресивної поведінки. Більше того, діти, які засвоїли агресивні форми поведінки внаслідок покарань батьків, ставши дорослими, настільки ж суворо карають вже своїх дітей. Іншим негативним наслідком каральної політики батьків можуть стати активні або пасивні форми опору дітей. Часті покарання, що збуджують і водночас засмучують дітей, можуть призвести до того, що вони забувають причину, яка викликала покарання. При цьому зникає виховний ефект, на який розраховували батьки. Нарешті, діти, які звикли до частих і невинуватих покарань, виявляються не здатними до прийняття правил прийнятної поведінки, оскільки покарання змушує дитину приховувати зовнішні прояви небажаної поведінки, але не усуває її причини.

2. Наступним значущим чинником становлення агресивних форм поведінки є взаємини з однолітками. Агресивна поведінка пов'язана зі становищем дитини в колі своїх однолітків. Відкидання дитини іншими дітьми, її низький соціальний статус у групі однолітків також провокують її до застосування агресивних форм поведінки.

Девіантні підлітки часто входять до груп, для яких характерною є алкозалежна поведінка. Прийняття алкоголю, яке відбувається в групі, активізує прагнення підлітка «не відставати від інших», його «жагу подвигу», що часто призводить до демонстративних асоціальних вчинків. Присутність у таких компаніях підлітків жіночої статі посилює агресивність осіб чоловічої статі. Нерідко дівчата виступають організаторами протиправних дій. Причому в порівнянні з підлітками чоловічої статі у них більш помітне «огрубіння» особистості.

Для деяких підлітків участь у бійках, ствердження себе за допомогою кулаків є сталою лінією поведінки. Кількість таких ситуацій зростає через нестабільність суспільства, міжособистісні і міжгрупові конфлікти. Неодмінною умовою делінквентної поведінки є надлишок вільного часу, відсутність захоплень, що позитивно впливають на особистість.

3. Третім фактором засвоєння дитиною моделей агресивної поведінки є засоби масової інформації і, перш за все, кіно і телебачення. Наведені Р. Бероном і Д. Річардсон дані експериментального вивчення впливу демонстрації сцен насильства на схильність до агресивної поведінки видаються досить переконливими. Тому, не зупиняючись на результатах окремих експериментів, наведемо модель Л. Хьюсмана, що описує вплив телепередач на становлення агресивної поведінки підлітків.

Під час регулярних переглядів телепередач дитина бачить, як їхні герої з'ясовують стосунки за допомогою агресії. Ототожнюючи себе з ними, дитина пригадує агресивні дії, які обираються тими персонажами для вирішення своїх проблем. Ці сцени насильства стимулюють появу агресивних фантазій, допомагаючи дитині підготуватися до можливих агресивних дій. Якщо сімейні стосунки або спілкування з однолітками підкріплюють ці агресивні моделі поведінки, вони стають звичкою. Такі форми поведінки стають бар'єром на шляху успішної соціалізації дитини, що обумовлює фрустрацію і, як наслідок цього, посилення агресивних тенденцій.

Висновки. У підлітковому віці однією з форм девіантності є агресивна поведінка. Для деяких дітей участь у бійках, ствердження себе за допомогою грубої фізичної сили є стійкою лінією поведінки. Формування агресивної поведінки у підлітків викликає все більше занепокоєння педагогів, психологів, працівників правоохоронних органів через те, що ситуація погіршується у зв'язку з нестабільністю суспільства, невиконанням сім'єю її виховних функцій, зростанням асоціальних молодіжних угруповань.

Дослідження індивідуальних проявів агресивності свідчить, що підлітків зі стійкими формами агресивної поведінки відрізняють специфічний набір установок, ціннісних орієнтацій, низька самооцінка.

Проблема агресивності і агресивної поведінки підлітків потребує подальшого вивчення з метою винайдення ефективних методів її корекції.

Резюме. У статті запропоновано дослідження відмінностей у сутності понять «агресивність» і «агресивна поведінка». Визначено проблему агресивності і агресивної поведінки особистості як предмет дослідження різних напрямів науки. З'ясовано особливості особистості підлітків зі стійкими формами агресивної поведінки. Визначено чинники формування агресивних форм поведінки підлітків. Розглянуто проблему агресивності особистості в межах існуючих концептуальних напрямів теорій особистості. **Ключові слова:** агресивність, агресивна поведінка, підлітки.

Резюме. В статье предложено исследование различий в сущности понятий «агрессивность» и «агрессивное поведение». Определена проблема агрессивности и агрессивного поведения личности как предмет исследования различных направлений науки. Выявлены особенности личности подростков с устойчивыми формами агрессивного поведения. Определены факторы формирования агрессивных форм поведения подростков. Рассмотрена проблема агрессивности личности в рамках существующих концептуальных направлений теорий личности. **Ключевые слова:** агрессивность, агрессивное поведение, подростки.

Summary. In the article prompted a study of differences in the nature of the concepts of «the aggressiveness» and «the aggressive behavior». The problem of the aggressiveness and the aggressive behavior of the individual defined as a subject of study of various directions of science. Elucidate the features of identity of adolescents with resistant forms of aggressive behavior. Factors of the formation of aggressive behaviors of adolescents defined. The problem of the aggressiveness of the personality examined within existing conceptual directions of personality theories. **Keywords:** the aggressiveness, the aggressive behavior, adolescents.

Література

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков: учебное пособие / В.А. Аверин. – 2-е изд., перераб. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. - 379с.
2. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. - СПб: Питер, 2001. - 352 с: ил. - (Серия «Мастера психологии»).
3. Реан А.А. Социальная педагогическая психология: учебное пособие / А.А. Реан Я.Л. Коломинский – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 416 с.
4. Горьковая И.А. Психические аномалии и противоправное поведение подростков / И.А.Горьковая. - Известия РГПУ им. А.И. Герцена, 2009. – № 100. - С.178-191.